

Ф І Л О С О Ф І Я

*Валерій Григорович Скотний,
професор, ректор Дрогобицького державного
педагогічного інституту ім. Івана Франка*

ДУХОВНІСТЬ У РАЦІОНАЛЬНИХ ВИМІРАХ

Раціональність і духовність – категорії, що їх принципово не можна відокремити одну від одної, оскільки вони становлять таку єдність, котра характеризує людство у його розвитку. І в той же час їх можна (і треба) аналізувати у взаємному зіставленні.

Останнім часом значно зросла увага до духовного життя суспільства і окремої людини, в літературі почали активно обговорюватися у найрізноманітніших аспектах проблеми духовності. Але надмір публікацій не призвів до усталеного розуміння цієї категорії: триває процес її шліфування.

Це питання привертає увагу з огляду не лише на теоретичну важливість, але й на актуальність. Якщо зростаюча духовність – це ознака сьогодення, то як вона виявляється в нашому житті? Що сприяє її утвердженню? Як домогтися подолання бездуховності? Видатний філософ сучасності Мераб Мамардашвілі зауважив, що із словами „висока духовність“ треба бути дуже делікатними, адже вона (тобто духовність) може бути „низько розташована, ніхто цього не знає, так само, як ніхто не знає, де розташоване тіло“ (він мав на увазі кантівський підхід до цієї проблеми). „Почуття врівноваженості, гармонії, що міститься у найпростіших примхах людських, у тому числі, скажімо, в лінощах, лише постфактум виглядає як акт якоїсь духовності. Тобто все лихо в тому, що локалізувати духовність практично неможливо. Оперування високими поняттями – найбільша спокуса для людини, якій вона охоче піддається, гадаючи, що вже

самий факт звертання до них підносить її. А в дійсності проблема полягає в тому, що поняття як такі взагалі не містять аналітично в самих собі станів думки (8,75).

Ведучи мову про духовність, слід пам'ятати, що донедавна в суспільстві панувала думка про можливість максимального піднесення духовності шляхом поширення освіченості серед різних верств народу. В.Г.Федотова аргументовано доводить, що ці плани нереальні. „Практичний характер духовного освоєння світу робить абсурдом просвітницькі надії на те, що духовність можна виховати. Вона формується в творчій діяльності суб'єкта і до неї (творчої діяльності. – В.С.) виникнути не може. При цьому творча діяльність не обов'язково реалізується у професійній (художньо-науковій) творчості. Передовсім мова йде про творчу діяльність мас, їх самодіяльність, що виступає як резервуар духовності для суспільства в цілому. Коли маса „спить“, спеціалізоване виробництво духовних цінностей страждає відривом від життя“ (13,58).

Знаменні слова! Творча діяльність мас – то є резервуар духовності для суспільства в цілому. Резервуар, котрий постійно наповнюється не як щось матеріалізоване, що можна в разі потреби спожити, бо його приготували „для загального добра“; цей процес поповнення є одночасно реалізацією, виявом духовності. Він не може бути виявом стихії.

А чи можна його виміряти? Якщо так, то чим?

Ще від давньогрецького філософа Парменіда починається традиція визнання за розумом здатності бути критерієм істини: чуттєве сприймання завжди хибне, вводить в оману, а розум надійніший, оскільки він підноситься над чуттям. І впродовж усієї історії філософії проблема раціональності завжди була в центрі уваги філософів. Оскільки духовність не може бути подана і виміряна як фізичний об'єкт, щось речовинне, то єдина можливість – вдатися до раціональності. Під раціональним, як правило, розуміють таке відношення до дійсності, яке базується на вивірній оцінці логіки обставин.

Раціональність – це „не субстакційне начало і не атрибут речі, але в першу чергу процес – процес раціоналізації, котрий здійснюється щоразу в певних соціально-історичних формах і за посередництвом певного, історично обмеженого концептуального інструментарію“ (1,61).

Очевидно, варто погодитися з Автономовою, котра вважає, що співвідношення розсудкової та розумової діяльності постає як механізм раціональності в соціальному процесі. Це складний процес переведення розумного в розсудкове, „нафантазованого“ – в дискурсивні форми; на концептуальному рівні він відображає досить глибокі взаємини соціального та пізнавального. Весь сенс взаємодії розумного і розсудкового полягає в тому, що розсудкове виступає завжди як артикульоване, приведене до відтворювання схем і залежне від заданих логічних стандартів. А розумне постає як творче начало, як щось таке, що виходить за межі усталених логічних канонів, підриває їх зсередини, здійснюється через відкриття принципово нового. Розсудок лише заднім числом виявляє свою раніше невідому логіку в складному переплетінні різних компонентів розумного, тож функція розсудку полягає у відкритті *закономірного* в тому, що раніше видавалось позбавленим будь-якої внутрішньої закономірності, сваволею, анархією, містикією.

Існує гостра невідповідність між філософським тлумаченням раціональності та реальною дійсністю, і це змушує все частіше переглядати саму ідею раціональності.

Сучасна західна філософія і соціологія постійно твердять про кризу раціональності або намагаються звести її до норм технократичної організації суспільства. В цьому випадку „раціональність, що веде свій родовід від „формальної раціональності“ і раціональної бюрократії“ М.Вебера, позбавляється гуманістичного значення і цінності (4,69).

На противагу цій точці зору (спробі заперечення раціональності) в останнє десятиріччя виникають тенденції до загальнофілософського аналізу раціональності в контексті історії культури і людської діяльності. Так постає розуміння раціональності як певної тенденції до доцільності в спільній діяльності суб'єктів, як типу співвідношення, як певної характеристики історично-конкретного духовного виробництва. Це дає змогу подолати як гносеологізм у розумінні раціональності, так і спекулятивно-раціоналістичну концепцію онтологізації розуму. В межах такого тлумачення раціональності виникає типологічне зіставлення класичної та некласичної модифікації раціональності (7,26).

Названа праця Мамардашвілі надзвичайно цікава тим, що дихотомію „класичне-некласичне“ автор розглядає стосовно

суб'єктивного фактору: класичне – неприйняття, некласичне – прийняття суб'єктивного, при цьому він дотримується оцінного судження відносно фаз, етапів сформованої традиції.

Рациональність має своїм ідеалом пізнання „об'єктивно суцього“. Оскільки суб'єктивне (знання, діяльність) є компонентом науки, то виникає необхідність у його тематизації на рівні методології. В залежності від „вияву“ суб'єктивного в рамках методології відбувається зміна одного типу раціональності іншим. Так виникає некласична раціональність, що відкидає ідею інваріантного суб'єкта (класична раціональність оперувала не реально суб'єктивним, а певною його схемою, яка в структурі теорії вважалась інтуїтивно очевидною). Класична раціональність типізує суб'єктивне. Суб'єктивність – це мета, вибір, вихідна переконаність, пріоритет, гідність, повага, оцінка, образ реальності. Що тут підлягає типізації? Як типізувати суб'єктивне, якщо воно неповторне? Які критерії застосувати до духовності?

Пошук методів розв'язання конкретних аспектів цих проблем у класичній раціональності здійснювався на основі вияву стійких форм відображення в теоретичному пізнанні процесів диференціації та інтеграції цілей та ідеалів розвитку духовного виробництва. Так постає якісно своєрідний спосіб практичної і теоретичної діяльності. Визначальними рисами цього (алгоритмічного) способу діяльності виявилися: *детермінованість, технологічність, інтерсуб'єктивність*.

Алгоритмічний спосіб мислення дає суб'єктові змогу діяти, абстрагуючись як від власної суспільної природи, так і від суспільного змісту предметності, яка включена цим суб'єктом у сферу діяльності. В рамках алгоритму суб'єкт лише „приєднує“ до себе визначення предмету, а сам залишається внутрішньо „нерухомим“.

На поверхні життєвих ситуацій природа алгоритму проявляється в спробі діяти в рамках певних стереотипів, шаблонів. Алгоритмічність мислення, як писав Макс Вебер, накладає свою форму, схему на предмет, на основі редукції якості до кількості створює ілюзію, що „всіма речами – в принципі – можна оволодіти за допомогою обчислення“. Звідси випливає тенденція ототоження формально-математичного пізнання з пізнанням взагалі. Знання набуває справжньої прагматичної цінності, коли виступає як формалізована система, яку можна застосувати для побудови точних алгоритмів дій.

Ідеалом класичної раціональності є передбачення явищ і подій на основі їх точного математичного розрахунку.

Якщо раціональність так осмислюється, то вона завуальовує якісну відмінність як природних, так і соціальних явищ, бо їхній суспільний зміст квантифікується, редукується до „нової об'єктивності“, нової предметності, в якій початкова власна предметність знищена. Власна форма алгоритму не рефлектується як історично конкретна, вона *змістовно не засвоєна* суб'єктом і просто *використовується*; саме збіг цієї форми з конкретним предметним змістом, рівні, глибина, ступінь адекватності такого збігу не є предметом розгляду класичної раціональності (вона цим не обтяжує себе) – у плані використання в цьому немає особливої потреби, немає необхідності. Тому *алгоритми втрачають предметність* свого розвитку і вироджуються на формалізм. Алгоритм так „побудований“, щоб не помічати ні своїх „витоків“, ні меж свого застосування. В цьому його універсальність. А оскільки сфера абстрактно-всезагального всюдисуща (на те вона й абстрактна), то до неї можна редукувати будь-яку конкретність.

Як наслідок виникає перспектива нової, некласичної раціональності, що вводить до наукової картини світу концептуалізовану суб'єктивність. Поняття „картина світу“ вживається досить часто, але слід зауважити, що чіткого визначення його сталого змісту ще й досі немає. Іноді воно вживається для означення сукупності ненаукових знань на відміну від продуктів наукового мислення. Можна скористатися тим визначенням, котре дав чверть віку тому В.Ф.Чорноволенко: „Картина світу – це результат інтеграційних процесів у розвитку науки, синтезу досягнутих наслідків пізнання в якесь більш-менш цілісне і стале утворення, що має риси єдності“ (16, 103).

Важливо також наголосити, що створення будь-якою наукою картини світу неминуче базується на певній конкретизації основних філософських уявлень. Слушно зауважує М.В.Мостепаненко, що внаслідок цього картини світу „можна розрізнати не лише за тим, які загальні фізичні поняття до них входять, але й за характером конкретизації основних філософських категорій“ (10, 7).

Загальна схема розв'язання проблеми введення до теорії дійсного суб'єкта виступає ідеалом (і стимулом) розвитку некласичної раціональності.

Введення конкретно-суб'єктивного до теорії як визначення унікальності індивіда тісно пов'язане, гадаю, з проблемою реалізації особистості, тобто з проблемою реалізації її свободи. „Позитивна свобода як реалізація особистості має на увазі безумовне визнання унікальності індивіда“ (14, 219).

Діючи згідно зі своїми мотивами, потребами, намірами, орієнтаціями, цілями (тобто реалізуючи власну суб'єктивність, а отже духовність), людина творить раціональну соціальну дійсність. Тут раціональність визначає міру *людськості людської діяльності*, тобто міру свободи. Але ж людина – то не ізольований індивід, а соціальна істота, котра діє залежно від складних суспільних структур, до яких вона включена. Вона підлягає дії тих об'єктивних закономірностей, що наявні *саме тут і саме тепер*. За таких умов духовність виявляє свою специфіку через індивідуальне (а також колективне) включення до універсального процесу розвитку. А розвиток не можна розуміти звужено, однобоко, лінійно. Він буває „і прогресивним, і регресивним, і круговоротом і т.ін. Розвиток матеріальних систем у всіх випадках є складним процесом і містить у собі як необхідні моменти і прогрес, і круговороти“ (15, 30). Саме таке розуміння дає змогу побачити процес розвитку як інтегральну, закономірну і довільну зміну якісного стану системи, котра постає єдиним цілим.

Звільнена думка людини творить її життя, виявляється у вчинках, справах, душі та серці, вона не може вміститися в заздальгедь виготовлені рамки „матеріальних умов“, „об'єктивних законів“ тощо. Коли б це було інакше (тобто коли б людина „вміщалася“ у згадані рамки об'єктивних умов), не було б ніякої творчості, людина не була б виокремлена з природи, не було б ніякої духовності. Отже, без розвитку немає творчості, яка також неможлива без суто людської риси – духовності.

Оскільки розвиток – це складний цілісний процес, то в ньому можна вирізнити основні моменти змісту і вести мову про те, що розвиток – це єдність перервності і неперервності, кількісних і якісних змін, єдність тенденцій поступальності та спадковості, повторюваності, це втілена суперечність, „суперечність у дії“, за Плехановим. Саме в суперечностях, котрі внутрішньо притаманні всім речам, розвиток „народжується“ і виявляється в певних характеристиках і формах. Варто привернути увагу до міркувань М.М.Конкіна про сутність розвитку, яка характеризується трьома

моментами. „По-перше, будь-які зміни, котрі у своєму зовнішньому прояві виявляють тенденцію до того, що можна назвати вдосконаленням (у живій природі – вдосконалення організмів, вдосконалення їх морфологічної, фізіологічної, генетичної та ін. організації; в суспільному житті – вдосконалення різних сторін чи сфер діяльності людей, що виявляється у створенні фактичних, а не декларативних умов для більш повного розкриття людських якостей кожної конкретної особистості).

По-друге, розвиток – це такі зміни, в процесі яких з природною необхідністю здійснюється перехід від одного якісного стану (предмета, події, явища тощо) до другого; перехід, що виражає руйнування, відмирання чи знищення того, що не відповідає новим умовам, що вичерпало можливості для свого вдосконалення, що постає гальмом у вдосконаленні чогось іншого; процес, що здійснюється „внутрішнім імпульсом“, зіткненням різних сил і тенденцій, котрі діють на дане тіло або в межах явища, або всередині даного суспільства.

По-третє, розвиток – це такі зміни, котрі здійснюються об'єктивно у взаємному зв'язку одного явища з іншим, зміни, котрі мають не локальний, а всезагальний характер“ (5,53).

З викладеного випливає висновок: розвиток – це безконечний рух від нижчого до вишого, від простого до складного, це інтегральний процес, котрий містить у собі в підлеглому стані відносні круговороти, регрес, повернення начебто до старого, незворотність, спрямованість тощо.

Зрозуміло, що раціональні виміри духовності неможливо навіть уявити без глибокого з'ясування принципу розвитку. Він постає не лише формою організації, але й розвитку наукового знання, лежить в основі людської діяльності. Він передбачає всезагальність, повинен бути несуперечливим, виступати у взаємозв'язку з іншими принципами.

Як специфічний спосіб організації знання, його концентрації, переробки, переосмислення, як загальне вихідне положення теорії, принцип є керівництвом у практичній діяльності, умовою вироблення нового знання. Забезпечуючи цілісний зв'язок між категоріями, поняттями, ідеями, розділами та фрагментами теорії (а також і між теоріями), принцип виражає напрям теоретичного відтворення дійсності. Саме на основі принципів зростає різноманіття методів,

прийомів, засобів, котрі широко застосовуються в різних галузях досліджень.

Принцип розвитку плідно функціонує в системі філософського знання і постає тою субстанцією, на основі якої можна формулювати закони діалектики, що конкретизують його зміст. Принцип розвитку виявляється і в творчих потенціях особистості, адже творчість – це „спосіб існування особистості: лише в творчості здійснюється особистість, а відсутність творчості означає відсутність особистості“ (11, 65).

Все це вимагає пильної уваги до суб'єктивної психології, адже інакше неможливо збагнути реальність живого процесу творення, суті творчості. Різні форми ідеології, філософські течії, художні та естетичні концепції, будучи продуктом творчості, самі справляють великий, іноді визначальний вплив на творчий процес. Продукт творчості – то не що інше, як форма прояву сутнісних сил суб'єкта, результат його розвитку. Він є не остаточним станом, а становленням, суперечливим процесом розвитку ідеї, плану, проекту, втілення соціального, політичного, морального, естетичного ідеалу в дійсність культури, в практику суспільного та індивідуального життя. Цей процес постійно змінюється наступними поколіннями, додаючи останнім певного творчого імпульсу, він стає умовою подальшого суспільного і творчого розвитку. Творчість – це всезагальний, вищий підсумок попереднього розвитку культури, котрий, маючи діалектичну природу, сприяє безустанному суспільно-історичному прогресу.

Творчість суб'єкта є діяльністю, в процесі якої відбувається об'єктивізація суб'єктивної волі, коли соціальні закони творчості не лише рухають конкретним суб'єктом, але й набувають форм безпосереднього існування. Суб'єкт творчості як суспільна сила в своєму історичному існуванні, тобто в своїх історичних діях, не залишається одним і тим же, він постійно змінюється під впливом уже наявного створеного світу, що виступає в різних формах культури – минулої та сучасної. Тому початком будь-яких суб'єктивних творчих дій у їх відношенні до об'єктивних законів та умов є саме це відношення (стосунок), оскільки людина як творча від природи істота повинна залишатися такою і під тиском чужої, зовнішньої сили. Її природне творче начало, максимально зумовлене соціокультурним

прогресом, робить її творцем не інакше, як з власної її волі – природної за формою, інтелектуально-культурної за змістом.

Суб'єктивна діяльність – це не лише волевиявлення, бажане прагнення до нового, а така діяльність, що виникає з необхідності відобразити принципово нові властивості дійсності, що призводить до розвитку нового класу, наприклад, теоретичних систем, становлення яких реалізуватиметься у формі процесу діалектичного заперечення категоріальних структур теорії наявного рівня знань, тобто у формі їх перетворення та збагачення. „Категоріальні структури систем знань утворюють основу певних, історично значущих стилів мислення. Розглядаючи ці уявлення під кутом зору розвитку знань, а також діяльності дослідника, необхідно зразу визнати, що уявлення про стиль мислення практично виражають своєрідний метод дослідження, коли характеризуються принципами побудови великих концептуальних систем. Цей метод має досить загальний характер. Зміни в стилі мислення є такими перетвореннями в науковому методі, які заторкують корінні, провідні форми виразу знань. Зміни в стилі мислення призводять до змін вихідних уявлень про те, що в науці означає *пізнати і пояснити*“ (12,107).

Творча діяльність зумовлена тим, наскільки вона обґрунтована багатством форм духовного освоєння буття. Вона постає як своєрідна мудрість, що може подолати даність дозвілля. Мудрість – „це особлива форма рефлексії людини над оточуючим її буттям, над самою собою, котра засновується не лише на „мислительно-дискурсивному“ (Лосев) способі духовного освоєння буття (за допомогою понять і категорій), але й на безпосередньо-інтуїтивному осяганні світу (через образи і символи) та має собі за мету відобразити глибоку єдність світу, яка виявляється у збігу раціонально-теоретичних, ціннісно-світоглядних та практичних сторін співвідношення людини зі світом, на основі яких людині пропонується цілісна, гармонійна програма для її життєдіяльності“ (9,43).

Визначаючи раціональні виміри духовності, не можна нехтувати важливим фактом: чимало філософів та інших представників інтелектуальної сфери (веду мову саме про інтелектуалів, а не „простаків“) стоять на позиціях ірраціоналізму. Це поняття складне і неоднозначне; серед його прихильників є представники екзистенціалізму, неопозитивізму, відверті чи приховані послідовники

Висн

пізнього Шеллінга, Шопенгауера, Ніцше та ін. Не зупиняючись детально на цьому аспекті, згадаю відомого американського філософа Фейєрабенда: він твердить що творча особистість по суті ірраціональна, коли б вона була раціональною, то неминуче опинилась би в становищі принципово невільної. Наука ж може бути лише результатом діяльності вільної творчої особистості. Отже, раціональність, за Фейєрабендом, не є універсальною для всіх часів та всіх віків (Див. 3).

У цьому зв'язку доречно нагадати твердження П.В.Копніна, що ірраціоналізм можна подолати, але не мертвим раціоналізмом, а більш змістовною філософською концепцією, зорієнтованою на розвиток розуму і людську практику. Раціональне і нераціональне – це атрибути людської діяльності, отже їхнє джерело міститься в практиці в її розвитку. Безумовно, розумне, раціональне має історичний характер, воно розвивається разом з людською практикою і свідчить про ступінь оволодіння людиною довколишнім світом, об'єктивною реальністю. „Раціональне, – пише Копнін, – це пізнання дійсності у формах мислення, котре висуває ідеї, практичне втілення яких створює світ речей, що відповідає потребам людини. **Нераціональне протистоїть раціональному** як таке, що не набуло доцільної для людини форми“ (6,123).

Мислення, за Копніним, то є спосіб раціонального ставлення до дійсності, оскільки воно створює ідеї, „практичне здійснення яких є кроком на шляху створення світу, що відповідає сутності і потребі людського буття. В даному випадку міра розумності наших ідей визначається ступенем панування над явищами і процесами об'єктивної реальності“.

Сумний досвід панування в радянському суспільстві офіційної марксистсько-ленінської ідеології переконує: за певних умов уявлення та ідейні позиції, що претендують на раціональність і навіть зберігають зовнішні ознаки науковості та раціональності, виявляються по суті феноменами догматично-авторитарної свідомості, котрі принципово ворожі тій свободі, критичності, „відкритості“ думки, що завжди правили за атрибути науково-раціональної свідомості. Мало того, ідея раціонального підходу до дійсності може постати засобом зміцнення всевладності авторитарної догми, від імені якої певні соціальні сили здійснюють своє панування над людиною. В.С.Швірьов слушно твердить, що в нашому

суспільстві радянських часів існував офіційний псевдосцієнтизм як частина пануючої ідеології. Ця ідеологія не мала нічого спільного з правдивим духом науковості, але вона намагалася виступати від імені науки, тому змушена була проголошувати науку як офіційну ідеологію серед інших типів – нацистсько-фашистського, расистсько-шовіністичного, релігійно-фундаменталістського. Ці типи ідеології відверто спиралися на ірраціональні фактори свідомості.

До специфіки раціональності науки (як форми раціонального пізнання) слід віднести, по-перше, наявність концептуального апарату; по-друге, моделювання реальності в системі понятійних конструкцій, що височіють над буденними уявленнями про світ. Ця специфіка дає змогу людській думці проникати в такі шари реальності, куди неспеціалізована буденна свідомість не має доступу. Вона при цьому створює особливий світ ідеальних конструкцій, „теоретичний світ“. Стає цілком реальним „відчуження“ цього „теоретичного“ світу від того, де живуть конкретні індивіди з їхньою особистісною свідомістю, „теоретичний світ“ може перетворитися на „суперструктуру“. В тих ідеальних конструкціях фіксується сутнісне буття дійсності, а це може породити ілюзію пріоритетності щодо всіх невідчужуваних від індивідів способів освоєння ними довкілля (17,91).

Відчужені від різноманітної, барвистої дійсності з її суперечливими тенденціями та від живих людей у повноті їх реального існування, „ідеальні конструкції незалежно від їхніх можливих раціональних джерел за певних соціальних умов перетворюються на догму, що постає як „ідеальний план“ програми, проекту тотального перетворення дійсності – суспільства, людей, природи. І знову-таки універсальну обов'язковість, примусовість, тотальність цього перетворення намагаються виправдати раціональною обґрунтованістю уявлень про всезагальні умови розвитку суспільства, об'єктивну необхідність, що лежить в основі відповідних програм“ (17, 93).

Підсумовуючи викладене, доцільно ще раз наголосити, що духовність як характерна риса сучасного людського суспільства (і суверенної України в тому числі) знаменно позначена раціоналізмом. Це глумачиться дуже просто: розум (саме людський розум) наявний у сфері всезагального і одвічного, в тій сфері, де закінчується робота в межах кінцевості і наявного досвіду (співмірного з малим людським

життям), це інтелект, що продовжує працювати в екстремальних ситуаціях „смислу буття“ (2; 76).

Якщо подивитися на цю проблему крізь призму актуального сьогодення, легко зрозуміти, наскільки великий у неї творчий потенціал, адже вона стосується як духовності всього суспільства, так і духовності кожної окремої особистості.

Раціональність науки як форми пізнання характеризується наявністю концептуального апарату, моделюванням реальності в системі понятійних конструкцій, котрі нарастають над буденними уявленнями про світ. У нашому суспільстві актуальною стала проблема вичавлення з кожної людини того антигуманного складу, що залишився від офіціозної ідеології, котра жила новітніми міфологемами.

1. Автономова Н.С. Познание – общество – рационализм // *Философские науки*. – 1989. – № 7.
2. Библер В.С. Истоки и замыслы (конспект философской логики и культуры) // *Вопросы философии*. – 1993. – № 5.
3. Грязнов Б.С. Логика. Рациональность. Творчество. – М., 1989.
4. Єрмоленко А.М. Предметна діяльність і філософські аспекти проблеми раціональності // *Філософська думка*. – 1980. – № 3.
5. Конкин М.Н. Концепция развития в социологии и философии // *Проблемы социального развития*. – М., 1978.
6. Кошнєв П.В. Диалектика как логика и теория познания. – М. 1972.
7. Мамардашвили М.К. Классический и неклассический идеалы рациональности. – Тбилиси, 1984.
8. Мамардашвили М.К. Мысль в культуре // *Философские науки*. 1989. – № 11.
9. Миронов В.В. О понимании философии как мудрости // *Философские науки*. 1986. – № 6.
10. Мостепаненко М.В. О понятии „картина мира“ в конкретных науках и его роли в формировании основ научной теории. – Апатиты, 1965.
11. Никифоров А.Л. Деятельность, поведение, творчество // *Деятельность: теория, методология, проблемы*. – М., 1990.
12. Сачков Ю.В. Стиль мышления и методы исследования // *Философские науки*. 1981. – № 2.
13. Федотова В.Г. Душевное и духовное // *Философские науки*. 1988. – № 7.
14. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1990.
15. Фурман А.Е., Ливанова Г.С. Кружовороты и прогресс в развитии материальных систем. – М., 1978.
16. Черноволенко В.Ф. Мировоззрение и научное познание. – К. 1970.
17. Швырев В.С. Рациональность как ценность культуры // *Вопросы философии*. – 1992. – № 6.

Валерій Скотний. Духовність у раціональних вимірах.

Автор аналізує сучасний стан теоретичного осмислення духовності, наголошуючи, що невичерпним її резервуаром є творча діяльність мас, яка одночасно з наповненням резервуару є самореалізацією, адже її не можна скласти у скарбницю „про всяк випадок“. Загальнофілософське розуміння раціональності – це певна тенденція доцільності як типу світовідношення, як певна характеристика історично-конкретного духовного виробництва. У цьому процесі виявляється творча активність суб'єкта, де на засадах принципу розвитку об'єктивується суб'єктивна воля. Наслідки цього можуть бути позитивними для особи і суспільства в тому разі, коли ця воля не суперечить загальній тенденції розвитку.

Валерій Скотный. Духовность в рациональных измерениях.

Автор анализирует современное состояние теоретического осмысления духовности, акцентируя, что неисчерпаемым ее резервуаром является творческая деятельность масс, которая одновременно с наполнением резервуара является самореализацией, ведь ее нельзя сложить в сокровищницу „на всякий случай“. Общефилософское понимание рациональности – это определенная тенденция целесообразности как типа мироотношения, как характеристика исторически-конкретного духовного производства. В этом процессе выявляется творческая активность субъекта, где на основе принципа развития объективируется субъективная воля. Последствия этого могут быть положительными для личности и общества в том случае, когда эта воля не противоречит общей тенденции развития.

Valeriy Skotniy. Spirituality in the rational coordinates.

The author analyses the modern state of theoretical understanding of spirituality and emphasizes that its inexhaustible reservoir is the creative activity of the masses, which simultaneously serves as self-realization when the reservoir is being filled, because it cannot be stored in the treasure-house in order to be “just on the safe side”. The general philosophical understanding of rationality is a definite tendency of expediency as a type of world outlook, as a characteristic of historically concrete spiritual production.